

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЙМЕНУВАНЬ ЯВИЩ ПРИРОДИ

Стаття містить результати зіставного вивчення семантики найменувань явищ природи в англійській, німецькій, іспанській, українській та російській мовах.

Ключові слова: семантика, лексична одиниця, лексико-семантичний варіант, найменування явищ природи

This paper contains the results of the comparative study of the semantics of names denoting natural phenomena in English, German, Spanish, Ukrainian and Russian.

Key words: lexical unit, lexical and semantic variant, semantics, names of natural phenomena.

1. Вступні зауваження

Вивчення семантики лексичних одиниць, що входять до складу різноманітних лексико-семантичних (далі – ЛСГ) та тематичних груп (далі – ТГ), є одним із пріоритетних напрямків лінгвістичних досліджень сьогодення. Найменування явищ природи (далі – НЯП) належать до базового словникового фонду кожної мовної спільноти. Особливе місце НЯП у сприйнятті світу людиною зумовило значний інтерес до них як до об'єкта дослідження, оскільки явища природи тісно пов'язані з матеріальною та духовною культурою людей і постають невід'ємною частиною їх життєдіяльності. Зіставний аналіз НЯП проводився на матеріалі слов'янських мов [4], англійської та російської [3], англійської та французької [5], російської та французької [8], слов'янських мов і німецької мови [2]. Проте, системні дослідження НЯП зіставного характеру із залученням декількох мов, а саме англійської, німецької, іспанської, української та російської відсутні.

2. Основна частина

Матеріал дослідження складає 1361 лексему. Поряд з лексемами, які належать до НЯП за своїм основним значенням, до складу НЯП входять лексеми, значення явища природи для яких є похідним (табл. 1). Налічується 318 лексем (23%), що входять до цієї тематичної групи за похідним значенням.

Таблиця 1.

Кількісна характеристика лексем з основним і похідним значенням

№	Тип значення	Мови					Разом
		англ.	нім.	ісп.	укр.	рос.	
		% (абс.)					
1.	Основне	74% (192)	91% (287)	71% (204)	69% (219)	77% (141)	1043
2.	Похідне	26% (66)	9% (28)	29% (84)	31% (99)	23% (41)	318
Разом		100% (258)	100% (315)	100% (288)	100% (318)	100% (182)	1361

Найбільша кількість лексем, для яких значення явища природи є похідним, спостерігається в українській мові, вона становить 99 (31%) лексем, напр.: укр. *поволока*₂ 'негустий туман, серпанок, який застигає, огортає щось'.

В англійській та іспанській мовах спостерігається приблизно однакова кількість лексем цього типу – в англійській мові 66 (26%); в іспанській – 84 (29%), напр.: англ. *breaker*₇ 'бурун'. Дещо менше лексем, які увійшли до цієї підгрупи з похідним значенням, у російській і німецькій мовах – 41 (23%) та 28 (9%) лексем відповідно, наприклад: рос.

*крупа*₂ ‘сніг у вигляді дрібних зерен’, рос. *венец*₅ ‘світле, веселкове кільце, що спостерігається навколо сонця ...’, нім. *Roller*₆ m ‘вал’; *Hof*₄ m ‘(світлий) вінець’.
Серед НЯП можна виділити моносемантичні лексеми – 960 лексем (71%) (див. табл. 2): рос. *зарница*, *пурга*, *вьюга*, *сирокко*, *шторм* і т.д.; англ. *drizzle* ‘мжичка’, *tsunami* ‘цунамі’, нім. *Hurrikan* m і т. д.; а також 401 (29 %) полісемантичну лексему: англ. *twilight* ‘сутінки’, нім. *Hitze* f ‘спека’, ісп. *ola* ‘хвиля’, укр. *сутінки*, рос. *сумерки* і т. д.

Таблиця 2.

Кількість моносемантичних і полісемантичних НЯП

№	Тип лексеми	Мови					Разом
		англ.	нім.	ісп.	укр.	рос.	
		% (аб.)					
1.	Моносемантична	63 % (162)	83 % (261)	63 % (181)	75 % (238)	65% (118)	960
2.	Полісемантична	37 % (96)	17 % (54)	37 % (107)	25 % (80)	35% (64)	401
Разом		100 % (258)	100 % (315)	100 % (288)	100 % (318)	100 % (182)	1361

Таку кількість іменників, що мають тільки одне значення, можна пояснити кількома причинами. Відомо, що утворення похідних іменників перешкоджає розвитку полісемії, а кореневі лексеми, навпаки, найбільш схильні до її розвитку: "багатоморфемні слова мають тенденцію до однозначності", оскільки "прозоре мотивування сприяє ізоморфізму змісту та форми мовного знака та перешкоджає утворенню нових значень" [1, с. 76]. Тобто, серед причин такої кількості моносемантичних лексем доцільно виділити велику кількість складних слів – композитів (зокрема у німецькій мові), похідних слів, а також значну кількість запозичень (див. табл. 2.2), насамперед екзотизмів, які здебільшого мають одне значення [1, с. 76].

Кількісні закономірності займають одне з центральних місць у дослідженні багатозначності [7, с. 264], об’єктивну картину розвитку якої демонструє індекс полісемічності (табл. 3.3), що визначається шляхом встановлення співвідношення кількості ЛСВ до кількості лексем – НЯП [7, с. 131].

Таблиця 3.

Індекс полісемічності НЯП у мовах дослідження

№	Мови	НЯП		
		Кількість		Індекс полісемічності
		лексем	ЛСВ	
1.	Англійська	258	538	2,08
2.	Іспанська	288	576	2
3.	Російська	182	307	1,68
4.	Українська	318	532	1,67
5.	Німецька	315	419	1,33
Разом		1361	2372	1,74

Дані табл. 3 свідчать про те, що найбільший рівень полісемічності спостерігається в англійській мові, далі йде іспанська мова, однаковий рівень полісемічності у російській та українській мовах. Останнє місце за цим показником посідає німецька мова.

Розрізняються нульовий ступінь полісемічності (1 ЛСВ), перший ступінь полісемічності (2-4 ЛСВ), другий ступінь полісемічності (5-9 ЛСВ), третій ступінь полісемічності (10-16 ЛСВ) [9, с. 118]. На основі цього розподілу встановлено ступені полісемічності (табл. 4).

Таблиця 4.

Ступені полісемічності НЯП у мовах дослідження

№	Мови	Ступінь полісемічності				Разом
		0	I	II	III	
1.	Німецька	261	48	6	–	315
2.	Українська	238	62	15	3	318
3.	Іспанська	181	81	25	1	288
4.	Англійська	162	73	17	6	258
5.	Російська	118	57	7	–	182
	Разом	960	321	70	10	1361

Розподіл НЯП за цими критеріями свідчить про те, що переважна більшість одиниць має нульовий ступінь полісемічності, вони становлять 71%. Друге місце посідають НЯП першого ступеня полісемічності – 23%, другий ступінь мають близько 5% одиниць вибірки. НЯП третього ступеня налічують лише 10 одиниць (1%) і взагалі не зафіксовані у німецькій та російській мовах.

Лексеми на позначення того чи іншого явища природи можуть мати різний ступінь полісемічності

Полісемантичні лексеми характеризуються різноманітними непрямими значеннями, наприклад, укр. *лавина*, рос. *лавина*, англ. *avalanche*, ісп. *alud*, *avalancha*, нім. *Lawine* *f* мають поряд з основним значенням ‘величезна маса снігу, льоду, що зсувається з гірських схилів, сніговий обвал’ переносне значення, яке для всіх мов приблизно однаково ‘велика кількість, сукупність чого-небудь, що нестримно рухається суцільною масою’.

Розвиток переносних значень НЯП демонструє ще один вид корелятивних відношень універсального типу. Це залежність розвитку переносних значень НЯП від семного складу їх прямого значення. Види метафоричних та метонімічних переносів НЯП при утворенні переносних значень відображають основну спрямованість семантичних ознак у прямому значенні, яке має певні особливості.

3. Тематична класифікація найменувань явищ природи

У цьому дослідженні здійснено спробу тематичної класифікації НЯП з огляду на сферу проходження явища. Аналіз англійських, німецьких, іспанських, українських та російських НЯП дозволив виділити 3 основні тематичні групи: "*Атмосферні явища природи*", "*Гідрологічні явища природи*" та "*Геологічні явища природи*". НЯП розподіляються на групи нерівномірно.

Найчисленнішою є група "*Атмосферні явища природи*", яка репрезентована 1070 НЯП і, в свою чергу, поділяється на дрібніші підгрупи.

1. Рух повітря, напр., англ. *wind*, нім. *Wind (m)*, ісп. *viento*, укр. *вітер*, рос. *ветер* – 384 лексеми;
2. Атмосферні опади, напр., англ. *rain*, нім. *Regen (m)*, ісп. *lluvia*, укр. *дощ*, рос. *дождь* – 169 лексем;
3. Стан атмосфери, напр., англ. *frost*, нім. *Frost (m)*, ісп. *helada*, укр. *мороз*, рос. *мороз* – 164 лексеми;
4. Продукти конденсації водяної пари, напр., англ. *haze*, нім. *Dunst (m)*, ісп. *neblina*, укр. *серпанок*, рос. *дымка* – 119 лексем;
5. Оптичні явища, напр., англ. *corona*, нім. *Korona (f)*, ісп. *corona*, укр. *корона*, рос. *корона* – 114 лексем;
6. Вторинні утворення, напр., англ. *snowdrift*, нім. *Gestöber (n)*, ісп. *montón de nieve*, укр. *замет*, рос. *сугроб* – 78 лексем;
7. Електричні та звукові явища, напр., англ. *thunderstorm*, нім. *Gewitter (n)*, ісп. *tormenta*, укр. *гроза*, рос. *гроза* – 42 лексеми;

Така кількість лексем на позначення атмосферних явищ зумовлюється, перш за все, поширеністю самих явищ у природі, а також їх важливістю у повсякденному житті людини. Спільною рисою п'яти досліджуваних мов є те, що у межах цієї групи найбільше НЯП входять до підгрупи "*Рух повітря*".

Другою за кількістю лексем є група гідрологічних явищ природи, яка поділяється на дві підгрупи: "Рух водних мас" (напр., англ. *flow*, нім. *Flut (f)*, ісп. *afluencia*, укр. *приплив*, рос. *прилив*) – 178 лексем і "Лід" (напр., англ. *glacier*, нім. *Gletscher (m)*, ісп. *glaciar*, укр. *льодовик*, рос. *ледник*) – 59 лексем. Найменша кількість НЯП входить до складу групи "Геологічні явища природи", що має в своєму складі 54 НЯП, напр., англ. *avalanche*, нім. *Lawine (f)*, ісп. *alud*, *avalancha*, укр. *лавина*, рос. *лавина*.

У межах аналізованої тематичної групи НЯП виділяються і ЛСГ, наприклад, підгрупа *опади* складається з наступних лексико-семантичних груп: ЛСГ *дощ*, ЛСГ *сніг*, ЛСГ *град*, ЛСГ *іней* і ЛСГ *роса*. Характерною ознакою НЯП є наявність гіпо-гіперонімічних відношень, наприклад, ісп. *precipitaciones* 'опади' є гіперонімом у відношенні до гіпонімів *granizada* 'сильний град' і *granizo* 'град', тому що їх значення входять у відношення включення до більш загального значення *precipitaciones* 'опади', яке в свою чергу є гіперонімом. Гіпонімічні відношення укр. *землетрус*, яке є позначенням геологічного явища природи, можна представити у такий спосіб: *суть, сутність, реальна річ* → *фізична сутність* → *процес, фізичний процес* → *явище* → *явище природи* → *геологічне явище* → *землетрус*.

НЯП характеризуються наявністю синонімічних та антонімічних відношень. Синоніми представлені ідеографічними синонімами. Так, російські синоніми *метель, вьюга, буран, пурга* мають низку відмінних ознак, напр.: для лексеми *буран* – це ознака 'інтенсивність' (*буран* позначає найсильніший прояв явища), а також ознака 'місце проходження' (*буран* позначає снігову бурю, що спостерігається на великих відкритих територіях); лексеми *метель, вьюга, буран* відрізняються за ознакою 'спосіб переміщення снігу' (*метель* позначає переміщення снігу вздовж землі, у випадку *вьюги* сніг закручується, а *буран* позначає обвал снігу).

Для досліджуваних мовних одиниць властиві антоніми двох класів. Перший клас становлять "антоніми, що визначають значення слів крайніми протилежними точками в системі однорідних понять (якості, стану, часу)" [6, с. 7], їх називають градуальними [13, с. 66] або контрарними [10, с. 8]. Це опозиції на зразок: ісп. *frialdad* 'прохолода' – *bochorno* 'спека'; рос. *холод* – *жара*; укр. *спека* – *холод*, *спекота* – *холоднеча*. Пари контрарних антонімів асоціюються зі шкалою, на якій один член пари наближується до нульової позначки, а інший рухається в протилежному напрямку [11, с. 205]. Між цими крайніми точками можливі перехідні етапи: укр. *холод* – *тепло* – *спека*. Антоніми другого класу називаються векторними [10, с. 9; 12, с. 168], англ. *tide* 'приплив' – *ebb* 'відплив', нім. *Flut f* 'приплив' – *Ebbe f* 'відплив', ісп. *flujo* 'приплив' – *reflujo* 'відплив', укр. *приплив* – *відплив*, рос. *прилив* – *отлив*. У наведених опозиціях один зі складників виражає пряму дію, а інший – зворотню.

4. Висновки

Переважає більшість НЯП є моносемантичними одиницями. Найбільша кількість моносемантичних лексем спостерігається в німецькій мові. Значна кількість моносемантів зумовлюється кількома чинниками, а саме: наявністю похідних НЯП і НЯП-екзотизмів. У групі НЯП виділяються полісемантичні лексеми, кількість яких становить менше третини від загальної кількості. Індекс полісемічності дозволив з'ясувати, що НЯП характеризуються найбільшим рівнем полісемічності в англійській мові, на другому місці – іспанська, а на останньому – російська. Також встановлено ступінь полісемічності НЯП, згідно з яким переважна кількість НЯП має нульовий ступінь полісемічності. Полісеманти з першим ступенем (2-4 ЛСВ) складають менше чверті НЯП, тоді як кількість лексем з другим (5-9 ЛСВ) і третім (10-16 ЛСВ) ступенями незначна. Тематично НЯП складають три групи (атмосферні, гідрологічні та геологічні явища), які, в свою чергу (атмосферні та гідрологічні явища), поділяються на підгрупи. Спільним для досліджуваних мов є те, що група атмосферних явищ природи є найчисельнішою, оскільки саме вітер, атмосферні опади тощо є тими явищами, що впливають на людину

кожного дня. Найбільша кількість лексем зі значенням атмосферних явищ використовується на позначення руху повітря, що є властивим для всіх зіставлених мов. Основою внутрішньої організації тематичної групи НЯП виступають гіпо-гіперонімічні, синонімічні й антонімічні відношення. Синонімічні відношення презентовані ідеографічними синонімами, що утворюють синонімічні ряди, наявність яких підкреслює більшу значущість цього явища у конкретній мові. Антонімічні відношення характеризуються наявністю градуальних і векторних антонімів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования (на материале имени существительного): [монография] / И.В. Арнольд. – Ленинград, 1966. – 433 с.
2. Кондратенко М. М. Лексика народной метеорологии : Опыт сравнительного анализа славянских и немецких наименований природных явлений / М. М. Кондратенко. – München : Sagner, 2000. – 117 с.
3. Кузнецова О. И. Семантическая относительность тематической группы "атмосферные осадки" в английском и русском языках (сопоставительный аспект) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / О. И. Кузнецова. – Краснодар, 2002. – 23 с.
4. Манакін В. М. Деякі питання контрастивної лексикології слов'янських мов / В. М. Манакін // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 26–37.
5. Нифанова Т. С. Сопоставительное исследование английской и французской национальных языковых картин мира (на материале денотативных классов из сферы "природа") : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Т. С. Нифанова. – Екатеринбург, 2005. – 46 с.
6. Полюга Л. М. Про антоніми та їх використання / Л. М. Полюга // Словник антонімів української мови / [за ред. Л. С. Паламарчука]. – [2-е вид., доп. і випр.]. – К.: Довіра, 2001. – С. 5–22.
7. Полужин М. Кількість значень англійських прикметників та їхній семантичний статус (на основі критерію "хі-квадрат" і коефіцієнта спряженості К) / М. Полужин, Я. Чаварга // Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В. В. Левицького : зб. наук. праць. – Чернівці : Книга ХХІ, 2008. – С. 264–269.
8. Полянская Л. П. Этнографические лакуны в русском и французском языках / Л. П. Полянская // Язык и культура. – М., 2003. – С. 28–34.
9. Тулдава Ю. О. некоторых квантитативно-системных характеристиках полисемии / Ю. О. Тулдава // Учёные записки Тартусского университета. – 1979. – Вып. 502. – С. 107–141.
10. Чупановская М. Н. Репрезентация противоположности в семантике производных антонимов (на материале словарей русского языка): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / М. Н. Чупановская. – Новосибирск, 2007. – 21 с.
11. Cruse D. A. Lexical semantics / D. A. Cruse. – Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
12. Kortmann B. Linguistik : Essentials / B. Kortmann. – Berlin : Cornelsen, 1999. – 1. Aufl. – 280 S.
13. Saeed J. I. Semantics / J. I. Saeed. – Wiley-Blackwell, 2003. – 413 p.